

УДК: 001.8+159.9+37
ББК: 74+88

Кафедра психолого-педагогічних дисциплін
Серія „Психологія і педагогіка”

Наукові записки. Серія „Психологія і педагогіка”. –
Острог, 2003. – Вип. 4. – 258 с.

У збірнику висвітлені актуальні проблеми, пошуки і знахідки в різних сферах теорії і практики психолого-педагогічної науки.

Зміст збірника торкається багатьох питань загального та спеціального характеру.

Рекомендовано науковцям, викладачам, учителям, методистам, студентам та всім, хто зацікавлений в освітніх проблемах.

In the collection of articles the actual problems, searches and achievements in different spheres of theory and practice of psychology and pedagogics are illuminated.

The contents of the volume deals with many common and special issues.

It is recommended for scientists, lectures, teachers, methodologists, students and other people, who are interested in educational problems.

Редколегія випуску:

Пасічник Л.Д., доктор психол. наук (відповідальний редактор)

Шугай М.А., канд. псих. наук (заст. відп. редактора)

Вербещ В.В., канд. пед. наук (відп. секретар)

Жуковський В.М., канд. пед. наук

Максименко С. Д., доктор психол. наук

Москалець В.П., доктор психол. наук

Савчин М.В., доктор психол. наук

Лісова С.В., доктор пед. наук

Дем'янчук А.С., доктор пед. наук

Нісімчук А.С., доктор пед. наук

**ДРУКУЄТЬСЯ ЗА УХВАЛОЮ ВЧЕНОЇ РАДИ
НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ „ОСТРОЗЬКА АКАДЕМІЯ”
Протокол №11 від 10 червня 2003 року**

ISBN 966-7631-15-X

© Національний університет „Острозька академія”, 2003

Пришак М. Д.

ТРАНСЦЕНДЕНТНІ ТА ТЕХНОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ДУХОВНОСТІ В ПРАЦЯХ УКРАЇНСЬКИХ ПЕДАГОГІВ ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ (С.РУСОВА, Я.ЧЕПІГА)

Визначається роль дискурсу трансцендентної і технологічної парадигм духовності у пошуку духовних орієнтирів українського народу. Розглядається історико-педагогічний аспект даного дискурсу через дослідження педагогічних поглядів відомих діячів освітньо-педагогічного руху України початку ХХ ст. С.Русової і Я.Чепіги. Акцентується увага на аналізі релігійних аспектів духовності у їхній творчій спадщині як важливого фактора генези духовності.

Определяется роль дискурса трансцендентальной и технологической парадигм духовности в поисках духовных ориентиров украинского народа. Рассматривается историко-педагогический аспект этого дискурса в связи с исследованием педагогических взглядов известных деятелей образовательно-педагогического движения Украины начала ХХ века С.Русовой и Я.Чепиги. Акцентируется внимание на анализе религиозных аспектов духовности в их творческом наследии как важном факторе происхождения духовности.

The paper defines the significance of the discourse of the transcendental and technological paradigm of the spirituality in the search for cultural reference point of the Ukrainian people.

There had also been considered the historical and pedagogical aspects of the given discourse studying the pedagogical views of the famous figures of the educational and pedagogical movement of the Ukraine in the beginning of the XX century (S. Rusova and Y. Chypigy). The attention is focused on the analysis of the religious aspect of the spirituality in their creative heritage, which is the decisive genesis spirituality factor.

Розбудова української державності, процеси входження України в європейський та світовий економічний, культурний і комунікативний простори потребують теоретичної, світоглядної визначеності, вибору орієнтації в багатьох сферах буття народу. Однією з найважливіших сфер в орієнтаційних визначеннях є духовність.

Перед тим, як проаналізувати історико-педагогічний аспект

дискурсу трансцендентної і технологічної парадигм духовності, зокрема педагогічну спадщину С.Русової і Я.Чепіги, зупинимось на деяких філософських питаннях генези духовності.

Не вдаючись до глибокого аналізу проблеми обумовлення та сутності духовності, що носить характер багатоваріантності, багато вимірності та «постійної» незавершеності, визначимо Дух як онтологізовану, цілісну, ціннісну сутність (сенса) людського буття, яка є «результатом» діалогу, синтезом Істини, Добра, Краси як смислів людського буття.

Відтак духовність можна визначити як «процес пошуку загального і індивідуального сенсу всього існуючого і переживання його як деякої духовної основи буття в цілому і в житті окремої людини зокрема» [1,8], як процес «самотрансценденції» [2,29].

Поняття сутності Духа (духовності) і його ціннісних смислів (Істина, Добро, Краса) відносяться до «вічних» проблем, носять позаісторичний, субстанційний характер, але форми об'єктивації Духа мають історичний характер. Тому історія людства є «історією Духа», шляхом пошуку, відкриття, висвітлення людиною свого буття, як буття духовного.

У той чи інший історичний період людство виробляло певні системи поглядів на проблему духовності, виходило з тієї чи іншої парадигми духовності.

З точки зору детермінантів духовності, її генези існують дві парадигми духовності: трансцендентна і технологічна (інструментальна).

Трансцендентна парадигма духовності асоціюється в основному з біблійною традицією визначення і формування духовності, хоча уже стародавні греки ставили питання трансцендентності Духа (Сократ, Платон та ін.).

Але якщо для греків космос був цілісним, а буття - єдиним, то біблійна традиція розчленяє його, «виносячи» Дух за межі земного життя, і ставить людське буття в залежність від Божого Духа. Європейське Середньовіччя не може знайти в земному бутті людини загальний, цілісний, ціннісний сенс свого життя, тому його погляд спрямовується «по той бік» земного буття.

«Духовність не від людей... Духовність є щось таке, що долається до людських сил, перетворюючи їх, не створюється ними... Духовність це ознака вибраності, захопленості божеством... Дух є трансцендентний, що проголошує себе в земному» [3,14-15].

Але, крім біблійної традиції, існують ще й інші релігійно

погляди на проблеми духовності. Крім теїзму, є ще пантеїзм, деїзм. Маємо різні погляди на сутність Бога в історії філософської думки: Бог як “моральний закон” (Кант), Бог як “Абсолютний Розум” (Гегель), Бог як “Воля” (Шопенгауер) та ін. Поняття Духа як трансцендентного чинника також трактується як “духовно-космічна сутність”, “історично-культурна сутність”, “колективне безсвідоме” і т.д. Тому зводити трансцендентну парадигму духовності тільки до біблійної (християнської) традиції неправильно. Але християнська традиція духовності мала найвагоміший вплив на генезу духовності, культуру, мораль, історію європейського світу, тому ми виходимо із пріоритетності ролі християнської традиції духовності, як фактора генези духовності, особливо її моральних, культурологічних, історичних аспектів. Повернення до християнських цінностей, норм життя є необхідним і неминучим, тому що сконцентровані в них цінності є базовими цінностями історичного буття цивілізованого світу, принципами моралі і культури Європи, до якої ми хочемо “приєднатися”. Об’єктивація в нашому житті моральних і культурологічних аспектів християнства, а не догм і постулатів Євангелія, повинні визначати наше ставлення до ролі релігії (християнства) в розвитку духовності нашого народу.

Технологічна парадигма духовності є наслідком впливу на історичне буття європейця розвитку науки, техніки, раціоналістичної філософії. Роль трансцендентного, містичного, сакрального, яке визначало сутність людського буття зменшується і поступово замінюється “обожествленням” людського розуму, який тепер має відігравати роль онтологічної основи сутності всіх сфер людського життя.

Наслідком цього “є практичне нівелювання традиційного смислу поняття “духовність” [3,16]. Духовність визначається як певна сутність або набір певних властивостей людини, які можна технологічно виховати, сформувати, “прищепити”, і практично зводиться до свідомості людини, до психічних процесів.

Навіть релігія стала технологічним інструментом формування духовності: “Новосвропейська церква, особливо в ХІХ-ХХ ст... здебільшого перетворилася в специфічний виховний заклад, втративши передусім своє містично-сакральне значення” [3,16].

Духовність, втративши свій онтологічний статус у визначенні сутності людського буття, свою трансцендентність, глибинність, загальність, зводиться до поняття “моральність”: “Духовна людина

у сучасному розумінні є моральною людиною, моральність якої ґрунтується на релігійних, або абсолютних засадах. Тому духовність нині цілком природно сполучається з вихованням, вона формується, прищеплюється”[3,16].

Ми живемо в період панування філософії постмодерну, яка відкидає попередні традиції пошуку абсолютних основ буття, абсолютної істини, абсолютної єдиної філософської системи і виходить з необхідності плюралізму, діалогу поглядів, філософських систем. Це стосується і проблеми духовності. Не може бути єдиної, завершеної, абсолютної теорії духовності. Ті чи інші погляди на цю проблему відображають певну грань, певний зріз людського буття і мають право на існування. Тому, розглядаючи питання трансцендентних і технологічних чинників духовності, потрібно виходити з того, що кожна з цих парадигм відображає певний бік духовного буття людини, несе певну істину, яка не є абсолютною і не розв’язує всіх проблем духовності.

Тому формування, пошук парадигми духовності ХХІ століття повинно йти шляхом діалогу і на його основі синтезу трансцендентної і технологічної парадигм духовності, не відкидаючи можливості впливу на цей процес інших чинників.

Значне місце у визначенні сутності парадигми духовності українського народу, у її формуванні відводиться історико-педагогічному аспекту дослідження. Без розуміння історико-філософських, історико-педагогічних “коренів” генези духовності неможливо сформувати парадигму духовності, адекватну сутності сучасного буття народу.

У педагогіці України вже склалася традиція дослідження проблем духовності. Особливо плідним у цьому плані був період початку ХХ ст. Активна, а під час і визначальна роль у пошуку духовно-ціннісних орієнтирів українського народу належить педагогічним діячам України, серед яких називаємо імена О.Музиченка, І.Огієнка, Я.Чепіги та інших.

Значну увагу проблемам духовності приділяла Софія Русова. В контексті досліджуваної проблеми для нас важливим є те, як С.Русова визначає детермінанти, “корені” духовності, якої парадигми духовності вона дотримується: трансцендентної чи технологічної. Велике значення для розуміння цього має аналіз релігійних поглядів.

У С.Русової немає спеціальних праць, присвячених проблемі релігійності, але аналіз тих робіт, в яких вона торкається, дає

можливість дійти висновку, що її парадигма духовності не є чисто релігійною як у плані онтологічному, так і в плані формування духовності. Духовність людини визначається «небесним», «єдиним» і «важливим», що є основою життя і «що ми можемо називати чи ідеалом, чи істиною, чи правдою, тому що «воно неухильно володіє всім нашим духовним світом» [4,126]. Без «ідеального незримого начала людина не може жити»[4,127]. Але це «ідеальне» не завжди трактується С.Русовою в душі “містично-догматичного, біблійного розуміння Бога”. Її погляди в цьому плані певною мірою відображають слова, якими вона характеризує релігійні погляди Г.С.Сковороди, який «не стоїть за слово, за назву», а визначає «всесвітнє начало як «Бог, Дух, Істина». І це «всесвітнє начало», «одне єдине, велике і вічне, сповнене таїни, завжди привабливе... дає невичерпний зміст нашому життю» [4,127]. Суть релігійного як трансцендентного С.Русова також визначає як «інстинкт», «потяг» до ідеального, глибинного, вічного, непізнанного. Як бачимо, педагог відводить значну роль божественному, як трансцендентному чиннику духу (духовності), але не абсолютизує його, виходячи на більш широке розуміння як духовно-космічного, етичного начала .

Концептуальним у плані розуміння нами ставлення С.Русової до релігійної парадигми духовності є слова східного поета Тагора, якими вона піднесено завершує свою монографію «Дидактика»: «Не вигоньте зі школи ані Бога, ані Природи, дайте вашим учням жити духовним життям»[6,300].

Трансцендентним фактором сутності особистості є також спадщина. Цитуючи Мака Дуггала, автор зазначає, що «дух людини має деякі природжені, або одержані в спадщину нахили» [6,39]. Із цих природжених нахилів найбільше значення має інстинкт як «специфічний нахил душі і який існує у членів цілого виду, раси»[6,39]. Коріння всіх людей знаходиться в інстинктивній «глибині їх духовного і фізичного життя» [5,187], а сам інстинкт - це один з «найміцніших чинників нашої внутрішньої духовної діяльності» [5,186]. Дух, як інстинкт, є той ґрунт, на якому формується характер, виробляється воля окремих осіб і окремих націй.

На основі проведеного аналізу можемо зробити висновок, що через поняття «спадщина» дослідниця розкриває суть феномену, який Карл Юнг пізніше визначить як «колективне расове безсвідоме», яке є трансцендентним чинником духа і впливає на розвиток духовності людини.

Дух (духовність) не визначається повністю, не знімається його трансцендентною суттю. Велике значення для духа (духовності) мають аспекти, які можна розвинути, виховати, «прищепити». І Софія Русова надає їм великого значення, що вказує на її розуміння духовності як складної, багатомірної, багатоаспектної системи, що пов'язана як з глибинами людської суб'єктивності, так і з її надсуб'єктивними, трансперсональними, космічними, божественними вимірами. Парадигма духовності С.Русової є синтезом трансцендентної і технологічної (інструментальної) парадигми духовності.

Для того, щоб зрозуміти значення технологічних аспектів формування духовності, потрібно визначитись із таким важливим для теорії духовності С.Русової поняттям, як «духовні сили». «Духовна природа», «духовний склад» людини є системою певних компонентів «духовних сил». Але чіткого, логічного визначення поняття «духовні сили» у неї немає, як немає й однозначного, повного переліку духовних сил. У праці «Нова школа соціального виховання» знаходимо: «Велике значення мають спостереження над розвитком... духовних сил дитини (уявлення, пам'ять, сприймання і т.п.) [6,22]. В «Теорії і практиці дошкільного виховання» С.Русова зазначає, що «експеримент дає вже чимало спостережень щодо розвитку в дитині різних окремих духовних сил - уявлення, мислення, пам'яті, емоції, волі, нахилу до різних наук» [5,125]. Наведений перелік духовних сил показує, що вони є формами пізнавального, емоційного та вольового процесів.

Виходячи з попереднього аналізу, можемо зробити ще один важливий висновок розвитку (формування) духовності людини здійснюється через розвиток духовних сил.

У перший період життя дитини інстинкти мають велике значення для його захисту і розвитку, але «далі на допомогу духовному розвитку ідуть уже сприймання від соціального життя» [6,40]. Дитина почуває себе в соціальному середовищі, як у повітрі, і як тіло росте, вдихаючи повітря, так і «духовні сили дитини ростуть, вбираючи в себе елементи соціального оточення» [6,197].

Головними факторами соціалізації людини, її формування і навчання та виховання. Проблемам навчання та виховання у працях С.Русової, як педагога, відводиться домінуюча роль. Для нас важливим є те, що саме через навчання і виховання вона розглядає духовність людини, особливо формуючі її аспекти. І не випадково в роботі «Деякі матеріали про народну освіту в цивілізованих

країнах” наведено слова Фрідріха Великого (1798): “... людина і громадянин створюються освітою і вихованням” [5,94].

Технологічним фактором розвитку духовності людини є також релігійне навчання та виховання. Тому в статті «Нова школа» С.Русова відстоює необхідність введення в число предметів, які вивчаються, Закону Божого (оповідання з Євангелія). Незважаючи на те, що багато вчителів не вважають релігійне навчання обов'язковим у школі, автор не допускає можливості “викинути його з програми”, підкреслюючи, що багато передових педагогів Німеччини, Америки, Англії «визначають релігійне навчання корисним для виховання етнічного почуття» [6,14]. Але в іншій праці С.Русова зазначає, що «воно мусить позбавитись свого догматичного характеру» [5,84]. Ці міркування дають нам можливість зрозуміти, що автор не абсолютизує релігійний чинник людського буття, акцентуючи увагу не на догматично-містичній суті релігії, а на її «корисності» для морального виховання. Релігійне навчання мусить прийняти “більш морально-життєвий напрямок» [5,84].

Незважаючи на деяку містичну «обережність», «невпевненість», С.Русова надає великого значення релігійному навчанню і вихованню як засобу формування ідеалу і почуття. У дитини в глибині душі складається ідеал як певна духовна сутність, що визначається «милосердям, любов'ю, красою», яку вона шукає в родині у батькові, у світі, який перед нею відкривається, у «всесвітньому батькові». З появою такого ідеалу «дуже пов'язане пробудження в дитині релігійного почуття», яке Песталоцці, Коменський, Фребель визнавали «за головне джерело морального виховання» [5,204]. Незважаючи на певну “інстинктивність релігії як спрямованості на «ідеал» або на пошук в собі глибинного «Я», «що десь має існувати» [5,204], в багатьох дітей під впливом оточуючого їх середовища і особистого занадто реального духовного складу це почуття зникає. «Тому релігійне навчання і є «корисним» для виховання етнічного почуття, для формування в дитини таких переживань, які полегшують «сам процес життя» [5,205]. Адже життя - це процес пошуку ідеалу, відповіді на питання, які виникають у людини на шляху пізнання світу.

Іншим визначним педагогом, який зробив вагомий внесок у скарбницю педагогічної науки України, у розбудову національної школи, був Я.Чепіга (Зеленкевич). Як і у С.Русової, у Я.Чепіги також немає завершених спеціальних праць з проблем духовності, немає чіткого визначення і самого поняття «духовність», а використовуються поняття, які можна вважати її синонімами: «висока душа» [7,10], “божественна гармонія правди, краси і добра” [8,9].

Трансцендентні аспекти його парадигми духовності базуються на релігійних і спадщинних коренях. Релігійні погляди Я.Чепіги не носять догматичного характеру. Він визнавав роль релігійного фактора у визначенні буття людини, у формуванні її духовності, але не абсолютизував його. Духовність у нього має релігійні корені як певний принцип, певна “цілісність і чистота” [8,10], які є “божественною гармонією правди, краси і добра” [8,10]. Духовність – це те, що “заклала в людському організмові вища творча сила, та творча сила, через яку існує не тільки окрема людина, а і все в ній, що набуто людськістю мільйонами віків” [9,18].

Але, визнавши “божественне” трансцендентним чинником духовності, Я.Чепіга “не сліпить” надавати йому змістовності, зупиняється на формальних аспектах : “цілість” і “чистота”, “божественна правда, краса і добро”. Змістовність, життєва ціннісність духовності закладаються іншим трансцендентним чинником – спадщиною.

Визначаючи місце релігії в школі, Я.Чепіга наголошує: “Релігія – це діло приватне, діло совісті, а школа, яка навчає всіх, придатна для інтересів всієї громади. Школа не повинна залежати од релігійних переконань батьків і тому повинна бути світською. Ціль її – розумова освіта молодого покоління, вивчення певних наук і передача фактичного знання, тому в ній не місце релігійним міркуванням, які ґрунтуються на протилежному науці – на вірі [13,78]. Її обов’язки полягають в тому, щоб дати дітям “певну суму знання і досвіду, по громадському виховати, прищепити їм любов до волі, до творчості. Школа не повинна бути знаряддям релігійних напрямків. Релігійне виховання – справа сім’ї, а не школи” [13,79].

Оцінюючи погляди Я.Чепіги на релігію, на фактори соціалізації особистості, потрібно зазначити, що вони зазнавали поступової еволюції, зокрема і під впливом соціалістичних ідей.

Основою трансцендентного аспекту визначення і формування духовності у Я.Чепіги є розуміння духовності як «спадкових інстинктів» [9,17].

Ті риси, які набуті попередніми поколіннями, стають у нащадків спадковим нахилом. “Нахил - це той внутрішній мотив до діяльності, що закладено в самому індивідуумі. Мати нахил до діяльності - це значить відчувати себе задалегідь органічно принатуреним до того, що тебе оточує. Виходить, що нахил треба розуміти як первісне конституційне принатурення, і воно повсякчасно напоготові, щоб прокинутися дії. А коли вже воно прокинулося, то з часом стає звичкою.

прикметою людини... [10,17].

Як бачимо, Я.Чепіга визначає для себе трансцендентні чинники духовності, які мають релігійні і спадкові корені. Роль релігійного аспекту духовності не є визначальною, а має значення «формального» принципу утворення духовності.

Іншим чинником визначення і формування духовності у Я.Чепіги є технологічна парадигма, якій він, як педагог, приділяє значну увагу в своїх працях. Вона визначається тим, що «крім природи та її спадкових схильностей є ще один елемент, що діє в дитині як природний імпульс, – оточення. В оточення входять не тільки сім'я, родина, але економічне, соціальне й політичне становище народу, природа, місцеві умови, тобто весь світ, в якому живе дитина, збуджує й розвиває духовні сили, які передала їй мати» [9,17].

Дитина спершу цілком підпадає своїй природі і не відповідає за свої духовні і фізичні схильності та вчинки. Вона прийняла їх від батьків як спадщину, шляхом якої відбувається її розвиток.

«І треба з високою любов'ю поставитись до дитини, в якій немає ще а ні зерна зла і неправди, щоб вона розкрилась у всій своїй красі і дивній гармонії. Ця найдорожча квітка людська розцвітає розкішно тільки у відповідних обставинах і сповнює тоді задушливе повітря свіжими пахоцями своєї чистої кришталевої душі» [9,19-20].

Педагогіка не повинна чинити «кастрацію» духовних сил, знищувати те добро, що закладено природою в дитині [11,67], «нехтувати серцем, душею і розумом людини» [12,29]. Школа має «згрунтувати та розвинути всі її (людини) духовні і природні сили» [11,26]. «Освітити дитину – значить розвинути її духовно й фізично : задовольнити прагнення її природи згідно з загальними принципами добра і правди, зберегти гармонію її розвитку» [9,15].

Проаналізувавши погляди С.Русової і Я.Чепіги на проблеми духовності, ми бачимо, що їй вони надають онтологізованої сутності людського життя. Завдання педагогіки, врахувавши трансцендентні аспекти духовності людини, розвивати, формувати і розкривати її через навчання та виховання.

Погляди вчених на духовність не є однобічними. Духовність визначається як складна, багатогранна, багатовимірна, синтетична, ціннісна сутність буття, детермінантами якої є як трансцендентні, так і технологічні чинники.

У контексті системоутворюючих факторів формування духовності С.Русова і Е.Чепіга великого значення надають релігійному чиннику духовності, який також має трансцендентні

і технологічні аспекти.

Особливу увагу в розвитку духовності автори приділяють релігійним (християнським) моральним цінностям, які повинні бути покладені в основу виховання, формування особистості молодої людини.

Такими в найзагальнішому викладі є погляди С.Русової і Я.Чепіги на проблему духовності. Незважаючи на те, що викладені вони були більше 80-ти років тому, їхня актуальність не втрачена і нині. Вони дають відповіді на багато питань, що стосуються пошуку, формування парадигми духовності українського народу на сучасному етапі, не абсолютизуючи ті чи інші її чинники, а виходячи з необхідності їх плюралізму “діалогу”, поєднання, синтезу.

Погляди С.Русової і Я.Чепіги на поставлену проблему духовності дають можливість усвідомити складність, багато вимірність і багатоаспектність духовного світу людини. На це мають звернути увагу педагоги-практики, використовуючи ті чи інші форми і методи розвитку духовності особистості через виховання та навчання.

Література

1. Шуклин В.В. Целостность духовности, её типы и искусство // Осмысление духовной целостности. Отв. ред. А.В.Медведев.- Екатеринбург : Изд-во Уральского университета, 1992.-304с.
2. В.Франкл. Человек в поисках смысла. Пер. с англ. и нем. Л.Я.Гозмана и Д.А.Леонтьева. Москва: Прогресс, 1990.-366с.
3. Духовність і технічний прогрес. Проблема гармонізації.- Вінниця: “Універсум-Вінниця”, 1997.-224с.
4. Педагогічна спадщина Софії Русової і сучасна освіта // За ред.В.Г.Слюсаренко,О.В.Проскура.-Київ : ІЗМН, 1998. -196с.
5. Софія Русова. Вибрані педагогічні твори : У 2-х книгах. Кн.1.-К.: Либідь, 1997.-272с.
6. Софія Русова. Вибрані педагогічні твори : У 2-х книгах. Кн.2. К.: Либідь, 1997.-318с.
7. Я.Зеленкевич. Грунтовні принципи нормальної школи // Світло.-1911.- №1.-С.3-7.
8. Я.Чепіга. Самовиховання учителя (продовження) // Світло.-1913.- №8.-С.9-18.
9. Я.Чепіга. Народний учитель і національне питання // Світло.-1912.- №1.-С.15-25.
10. Я.Чепіга. Національність і національна школа // Світло. — 1911.-№10.- С.16-20.
11. Я.Чепіга. Вільна школа, її ідеї і здійснення в практиці. Київ : “Видавництво “Українська школа”, 1918.-С.А-9.
12. Я.Чепіга. Увага і розумовий розвиток дитини // Світло.-1911.-№1. С.20-33.
13. Я.Чепіга. Соціалізація народної освіти // ВУШ.-1918.-№8-9.-С.75-89.

Національний університет
“Острозька академія”

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

Серія “Психологія і педагогіка”

В И П У С К 4

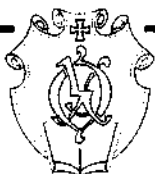
Комп’ютерна верстка –
Свинарчук Роман

Формат 42х30/4. Папір офсетний.
Гарнітура “Times”. Друк різнографія.
Ум. друк. арк. 9,83. Наклад 300 прим.

Віддруковано в редакційно-видавничому відділі НаУ«ОА»

Адреса видавництва та друкарні:
35800, Рівненська обл., м. Острог, вул. Семінарська, 2.

НАЦІОНАЛЬНИЙ
"ОСТРОЗЬКА

УНІВЕРСИТЕТ
АКАДЕМІЯ"

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

Серія
"Психологія
і педагогіка"

